

Олена Кривицька

ЛІМІТРОФНА ІДЕНТИЧНІСТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ ФЕНОМЕНА ПОГРАНИЧЧЯ

Розглянуті окремі аспекти концептуалізації феномену пограниччя. Представлені міркування автора щодо поліваріантності пограниччя у контексті лімітрофності України.

Ключові слова: пограниччя, кордон, межа, лімітроф.

Кривуцька О. Ukraine as limitrof through the prism of the frontier. *The article focuses on some aspects of the conceptualization of the phenomenon of borderland. The article presents the author's considerations about multivariate frontier at the context Ukraine's limitrof.*

Key words: border, border countries, limitrof.

Постановка проблеми. Небезпеки та виклики для життєвих інтересів України гостро постали перед країною і збіглися в часі з

трагічними та й переломними моментами в її історії. Водночас, зростаючи та наявні виклики регіональній і суспільній цілісності та безпеці змінили традиційні уявлення на чинники суспільного розвитку. Нинішні трансформаційні процеси не обов'язково набувають класичних «західноєвропейських» рис, а спричиняють актуалізацію нових соціокультурних феноменів. Аналіз автором багатьох наукових праць [1; 3; 4; 6–11; 13; 17; 19] дозволяє стверджувати, що на суспільний розвиток країни впливають соціокультурні маркери та особливості взаємовпливу культур в ареалах пограниччя.

В умовах глобалізації кордони (територіальні й культурні) не тільки розділяють, але й об'єднують, перетворюючи пограничні зони на простір активної інтеграції. Концепт пограниччя сприяє розумінню ідентифікаційних процесів у контактних зонах, де відбувається комунікація культур, що призводить до формування інтегративного (порубіжного – *Авт.*) типу культури. На такий основі вимальовується нове бачення пограниччя як простору з власною динамікою розвитку, маркерами взаємовпливів, з особливостями формування суб'єктів соціуму.

Виклад матеріалу. Нині кордони перестають бути бар'єрами між центром і периферією, перетворюючись на додатковий ресурс можливостей. А це створює умови для розвитку культурної поліваріантності в ареалах пограниччя. Сучасні трансформаційні процеси є свідченням того, що пограниччя має переваги соціокультурного взаємообміну та діалогу.

На думку І. Валлеррстайна, ієрархічний поділ світу на периферію та центр відображає «несправедливість глобального перерозподілу ресурсів і асиметричність конкуренції в сучасному світі» [1, с. 59]. У контексті з такою концептуалізацією пограниччя – це простір, де формуються власні «сенси і акумулюються ресурси».

Поділ на «центри» і «периферії» в соціальних теоріях представлений у метафорах «ландшафт» та «поле». За ними, «центр» є осередком ресурсів, концентрація яких сприяє домінуванню над периферіями, зумовлюючи їхній статус аутсайдерів. Так концептом «центр–периферія» оперує український соціолог Ю. Савельєв, який аналізує передумови щодо європейської інтеграції України, Білорусії й Молдови як «східноєвропейське пограниччя». Для нього очевидно,

що інтеграція в Європу – єдиний шлях «успішного розвитку периферійних товариств Східної Європи». Оскільки інший варіант – інтеграція з Росією (особливо для України) призведе у найближчій перспективі до стану «буфера між двома сторонами» [23, с. 71–73]. Звідси справедливий висновок про серйозність загроз, що формуються на пограниччях, та виникнення суто українських ризиків порубіжності. Сьогодні очевидним є те, що практично всі небезпеки та ризики мають транскордонний характер. Ось чому питання мінімізації ризиків, спричинених феноменом пограниччя, постійно актуально для України. Такі негативні тенденції, як втрата ціннісних орієнтирів, виникнення та наростання проявів ксенофобії, невиправдана агресія, відторгнення в соціумі за маркером «свої»/»чужі», заактуалізовані в ареалах українського пограниччя.

Пограниччя – особливий соціокультурний простір, де формується власна матриця ідентичності, яка вміщує риси «своїх» та «не своїх». Соціум прикордоння «запозичує» ідентичність у культурних (цивілізаційних – *Авт.*) центрів, «притягуються до них і звертаються до центрів за символічним змістом». Як стверджує Р. Коллінз, цивілізаційний «центр» вимагає лояльності всередині свого простору і визначає його соціальну ідентичність. Цей центр також «включає віддалені від нього зони в свою зону тяжіння» та простір соціальної взаємодії [12, с. 421–422]. На перетині цивілізацій відбувається зіткнення культур та ідеологій та боротьба ідентичностей. Можна припустити, що в пограниччі локалізуються два типи культурної взаємодії: «кристалізація опозицій і взаємна адаптація практик взаємодії». Внаслідок кристалізації відбувається сегрегація та суперництво культур (як сталося у Чикаго в 20–30-х рр. ХХ ст.). Адаптація спричиняє «взаємопроникнення культур» (приміром, у Білорусі татари за походженням є носіями білоруської мови). Матриця цінностей пограниччя зберігає цілісність за рахунок «синкретизму превалюючих у неї цінностей» [7, с. 75].

Некритичне перенесення маркерів «периферії» на матрицю пограниччя спостерігаємо у працях польського соціолога Т. Зарицького. Він стверджує, що «регіони, які зазвичай відносять до категорії прикордоння, є головним чином, хоча і не завжди, регіонами периферійними» [13, с. 80]. За його інтерпретацією, «центр» та «периферія»

протилежні за шкалою цінностей. Дослідник звертає увагу, що пограниччя «можна розуміти як регіони взаємовпливу двох або більше центрів, що відображає взаємодію між «регіонами та сильнішими осередками, від яких вони залежать». Аналізуючи «просторову теорію» С. Роккана, він дійшов висновку: процеси, які «відбуваються на регіональному рівні, можуть бути тісно пов'язані з отим вищим, часто навіть глобальним аспектом відносин між центрами різних щаблів» [13, с. 91]. Основним, вважає Т. Зарицький, тут є процес підпорядкування центром периферій, його змінна динаміка – «відхід від залежності та її зміни у вимірах площин різних щаблів (глобального, національного, регіонального тощо), різного характеру (політичні, економічні, культурні, релігійні тощо), пов'язаних із різними центральними осередками» [13, с. 91]. Отже, якщо тлумачити пограниччя як різновид периферії «культурного центру», то воно є своєрідним консерватором ціннісної та культурної матриці центру. Така точка зору вченого на пограниччя як периферію абсолютизує концепції, в яких воно (пограниччя – *Авт.*) розглядається як «цивілізаційний центр». А центр – як «привільований полюс», де сконцентровані ідеї, ідентичності, символічні ресурси впливу на пограниччя. За такою парадигмою, пограниччя не становить «особливу культурну зону цінностей» за межами «центру» [13, с. 82].

Інша концептуалізація пограниччя у площині мережевих практик, які пояснюють відмінності між центром і периферіями «наявності мереж різної щільності». У мережевому трактуванні периферія активно продукує нові смисли й цінності. Прикордоння створює безліч власних цінностей, часто конкуруючи з цінностями центру. Тому в ареалах пограниччя відбувається «зіткнення» протилежних смислів. Але «переважання мереж низької щільності» (формула І. Титаренка) зумовлює складність однозначного прийняття не тільки спільних цінностей, але й загальних стратегій дії. Тому «майбутнє пограниччя важко визначити, а групи інтелектуалів, які репрезентують тяжіння до різних «центрів», найчастіше стають опонентами, майже не находящими спільних точок перетину між собою» [21, с. 32]. Аналіз пограниччя в рамках мережевого підходу дозволяє автору припустити, що воно «відіграє роль провідника ідей для обох центрів і перекладача з мови однієї ціннісної системи на мову іншої» [21, с. 36]. Таким

чином можна пояснити неконфліктне співіснування протилежних соціокультурних матриць та виникнення нових субрегіональних смислів в умовах пограниччя. Це зумовило погляд на пограниччя як ареал, в просторі якого відбувається «специфічність культурних та інформаційних обмінів». У такому баченні ареал пограниччя постає у вигляді «уявленого», значною мірою символічного соціокультурного простору, який об'єктивно стає «полігоном згладжування сформованих історично міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей і пошуку форм діалогічної взаємодії» [25, с. 4]. За сприятливих умов у таких ареалах формується особлива локальна ідентичність, за несприятливих – виникає «конфлікт нерозуміння». Дослідження погранич «кидає виклик» домінантному сприйняттю «центр-периферійних» відносин регіонів. За словами О. Фісуна, «кордони-рубежі епохи модерну покликані конструювати «свій» простір і відокремлювати його від «чужого» [25, с. 5].

Характеризуючи причини підвищеної уваги науковців до проблеми пограниччя, Я. Верменич зазначає, що «досить було уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом зору взаємотя жіння й взаємовідштовхування культурних традицій, моделей поведінки, символічних систем, щоб дістати аргументи на користь спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів із власною регіональною ідентичністю. Доволі несподіваною виявилася притаманна таким регіонам система граней між «своїм» і «чужим» – не завжди уявлення мешканців про кордони між ними збігаються із реальними демаркаційними лініями в суспільстві [4, с. 67].

«Серединна культура» у пограниччі формується в процесі переплетення різних соціокультурних матриць. Однак можлива й тривала консервація «рубіжного стану», за умов якої риси перехідності можуть стати онтологічними характеристиками тієї чи іншої спільноти в порубіжжі. Такий стан може призвести до утворення специфічної «рубіжної цивілізації» з власними маркерами ідентифікації [14, с. 360].

В ареалах пограниччя матриці цінностей формуються під впливом позитивних і негативних стереотипів, які зумовлені наявністю кордону. Створювані значною мірою на ґрунті «традиційної шкали повноцінних/неповноцінних» (формула Я. Верменич) етносів, вони несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Ступінь цієї міфотворчості зумовлена насамперед зіткненням, так би мовити, цивілізаційних впливів.

Діаметрально протилежні оцінки впливу чинника порубіжності на місце України в світі («Україна – міст між Європою і Азією» і «Україна – лімітроф Європи») не заважають ані пошукам української цивілізаційної ідентичності («межової», «порубіжної», «транзитної», «проміжної»), ані визначенням «параметрів диференціації» – історико-культурних, етнічних, мовних, конфесійних та інших. В умовах суспільних трансформацій важливо розуміти не стільки цивілізаційні відмінності по лінії «Захід – Схід», скільки передумови соціокультурної демаркації, дихотомії ментальностей та регіональних ідентичностей.

У зв'язку зі збройним протистоянням на Сході України постала необхідність переосмислення феномену територіальності, запропоноване соціологом О. Мусієздовим. Традиційно суспільство розглядається як вписане у певні територіальні кордони, які маркують межі поширення влади та є кордонами держави. Нині кордони розмиваються внаслідок того, що глобалізація спричиняє спрощення міграції людей, ресурсів, інформації тощо. Усвідомлення того, що сам простір конституюється смислами, зазначає О. Мусієздов, «зміщує фокус розгляду територіальності у бік пошуку подібності смислів, культурних практик». Але все це, на його думку, не веде до зменшення відмінностей між різними спільнотами: «люди шукають спільників виключно у своєму середовищі, серед людей із подібною культурною компетенцією» [19].

У вивченні специфіки «українського пограниччя» вагомим є коректне осмислення чинника порубіжності. За оцінкою політологів, для класичних цивілізацій властивий є синтез складових, а для порубіжних – складна взаємодія різноманітних складових. «Цивілізаційна реальність України гетерогенна: в ній химерно поєднані певні риси модернізаційної проективності Заходу та традиційної стереотипності Сходу. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невизначеною й суперечливою» [6, с. 205-207].

Заслужують на увагу міркування філософів щодо вироблення нових принципів «філософії кордону» – з урахуванням можливостей не лише універсалістських (загальнолюдських), але й регіонально-культурних підходів. Модним теоріям десуверенізації сьогодні протиставляються ідеї «постсуверенізації» – з акцентом на новому

розумінні принципу кордону поза системою бінарних опозицій і підвищеною увагою до вибору цінностей, які є маркерами ідентифікації у соціумі [21, с. 10-15].

У контексті «переокреслення пострадянського простору» і новітнього «кордонотворення» розглядає проблему погранич Т. Журженко. На її переконання, національні кордони збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують «нарративної переконливості». З цього погляду українсько-російський кордон «нарративно недоокреслений – йому явно бракує символічної ваги». У зонах пограниччя люди «здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно «інших», українська ідентичність плинна й ситуаційна, легко поєднується з російською, «слов'янською» і «пострадянською». А дискурс європейської інтеграції співіснує з дискурсом східнослов'янської єдності. Кордон, наголошує Т. Журженко, для «одних – джерело неприязні чи й конфліктності, а для інших – місце контакту та співпраці» [11].

Схоже бачення демонструє дослідник українського козацтва В. Брехуненко. Взаємини козацтва із мусульманськими сусідами розглядаються ним як через «призму конфлікту», так і «можливостей порозуміння й співпраці» [2].

Через призму пограниччя аналізує історію Харкова і Слобожанщини В. Кравченко. Він досліджує проблему «жорстких» і «м'яких» кордонів у контексті «двох Україн». Це дозволило дійти висновку, що символічний кордон, який ділить країну на дві умовні спільноти, не збігається ні з географічним, ні з мовним, ані з політичним: «його можна знайти як на Заході, так і на Сході країни». Тому він зазначає, що концепт «культурної гетерогенності пограниччя дозволяє уникнути втискування України в бінарну систему культурно-політичних координат «Схід-Захід», натомість, дозволяє розрізнити на її території окремі ареали. Під час дискусії «Поверх кордону» вчений зауважив: «Повертаючись до концепту України як палімпсесту історичних кордонів, підкреслю, що уявлення про різні символічні кордони різних історичних спадщин, які не зберігаються із сучасними адміністративно-політичними кордонами, видається мені надзвичайно привабливим і конструктивним..., дозволяє уникнути властивого православному світу історичного фаталізму або «географічного прокляття» тощо [15, с. 17].

Вітчизняні дослідники маркують Революцію гідності 2013 року як цивілізаційний вибір. Дійсно події останніх двох років увиразнюють особливості трансформації в Україні. Легко солідаризуватися з думкою М. фон Гагена, що українська історія є «справжньою дослідницькою лабораторією для розгляду декількох паралельних процесів державного й національного розвитку» [29, с. 673]. За роки незалежності в країні відбулися суперечливі трансформаційні зміни в усіх сферах життя. Кожна з криз виявляла нові ментальні та й соціокультурні феномени, багаторічне нехтування якими породило розкол між державою і суспільством. Лімітрофне положення на межі геополітичного перехрестя уможливило сприйняття України як країни, яка не склалася, зробило її вразливою до зовнішньої інтервенції. Прояви деструктивного регіоналізму, трагічні події на Сході, потребують осмислення глибинних витоків започаткованого конфлікту. А цьому, на нашу думку, сприятиме з'ясування особливостей соціокультурної комунікації в українському пограниччі.

Наявність «проблемних зон» культурно-цивілізаційного виміру України актуалізувала питання її лімітрофності (від латин. *limitrophus* – прикордонний – *Авт.*). Загальну концепцію трансформації суспільств перехідного характеру через діалог цивілізацій і культур запропонував М. Михальченко. Її складовою стала концепція модернізації України останньої чверті ХХ і початку ХХІ ст. через призму розуміння її лімітрофності – міжцивілізаційного простору між західною і російсько-євразійською цивілізаціями. Так, Європейська спільнота розглядає східні кордони України як кордон розмежування з зоною російського впливу. З іншого боку, для Росії західні кордони України лінія демаркації між НАТО і простором СНД [18, с. 34–39].

Згідно з окресленим вище підходом С. Троян зазначає: «Якщо народ лімітрофа не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично створити і свою локальну цивілізацію» [24, с. 175–176]. Заслуговує на увагу його висновок про «*тривимірність лімітрофного положення*» України. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою, економікою Заходу і державно-монополістичною економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і невизначеним

майбутнім у формі лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу [24, с. 176–177]. На підставі таких міркувань він зробив висновок про «перехідний характер» Української держави і суспільства. Це пояснює гостру необхідність віднайти свій шлях розвитку, своє місце у світі глобальних зрушень із врахуванням переваг моделі так званої «м'якої модернізації» і особливостей власної української культурно-цивілізаційної ідентичності.

У зв'язку зі сказаним виникає запитання: до якого «цивілізаційного типу» суспільства слід віднести Україну як «пограничну смугу» між Сходом і Заходом. Звичайно аксіомою є те, що наша країна належить до православної цивілізації. Все це зумовило її лімітрофне положення, яке не тільки відображено в її назві, але в її розташуванні «на заході Великого Євразійського степу, на католицькому, православному та ісламському цивілізаційних кордонах» [2]. Україна розташована на стику трьох цивілізацій – Західноєвропейської, Православної і Мусульманської. Кожна цивілізація, маючи «внутрішню енергію зростання», намагалася вплинути на інші культури, які знаходилися на фронтірі «зіткнення цивілізацій».

Полікультурне пограниччя зумовлює асиметрію та «зіткнення» у міжкультурній комунікації. Війни і нищення, приниження і руйнування призвели до ментальних трансформацій українського народу. Світ українського народу, який зріс на порубіжних між Європою та Азією землях, був такими собі «дверима у буття навиворіт». В екстремальних ситуаціях «селянська сентиментальність у поєднанні з козацькою жорстокістю і нерациональністю» зумовлює світоглядну роздвоєність української душі. Що, на думку О. Кульчицького, призвело до формування двох типів поведінкової реакції, притаманної українському характерові: «*vita maxima et heroica*» або авантюрно-козацького та «*vita minima*», тобто притаманного існування, що супроводжувалося «відступом у себе», уникненням (свідомим чи несвідомим) широких контактів зі світом [16]. Умовно кажучи, постійне прикордонне напруження породило стан «або пан, або пропав» (формула В. Янів). Ось чому цивілізаційні матриці на просторах України завжди перебували в стадії активного чи пасивного протистояння.

Якщо абстрагуватися від європоцентричної вісі «Схід–Захід» і поглянути за горизонти України, як пише Н. Яковенко, «від візантійського Сходу мало що залишиться». Відіграв свою історичну роль

і зійшовши з історичної сцени в XV ст., якраз тоді, коли з «аморфної Русі» почав виокремлюватися український народ, Схід в українській історії перетворюється на три самостійні геокультурні напрямки: неовізантійську Північ (Москва), стабільний і розвинутий мусульманський Схід (Бахчисарай і Стамбул), «справжній» Схід, а точніше – Великий Степ, котрий підступав до України у так званому Дикому Полі Приазов'я, і майбутньої Слобожанщини. Кожний із цих трьох просторів залишив власний слід у формуванні обличчя України. Вбачається цікавою думка І. Шевченка, що «в історії України, кожен з цих «Сходів» перемішувались як між собою, так і між репліками «Заходу» [28, с. 344].

Вдаючись до аналізу України як геополітичного перехрестя А. Сошніков влучно зауважує: «Під вагою цивілізаційного хреста живемо сьогодні й ми, щодня відчуваючи могутній вплив кожної з граней цього цивілізаційного трикутника, який здавив у історичних лещатах наше Дике Поле. Мова йде про ті культурно-історичні процеси, які не припиняють трансформувати світ, прискорюючись у процесі глобалізації. Вони втягують у сферу свого цивілізаційного впливу Україну, продовжуючи розривати її... Це відбувається сьогодні, як і завжди, і буде відбуватися в подальшому. І якщо ми хочемо зрозуміти, як жити далі, то маємо усвідомлювати, які глобальні магніти будуть на нас впливати і до яких цивілізаційних впливів нам треба бути готовими» [22, с. 73].

Отже, сьогодні багато оцінок впливу чинника порубіжності на роль України в світі, які намагаються знайти українську цивілізаційну ідентичність – «порубіжну», «межову», «транзитну». Але головне завдання – встановити витоки дихотомії ментальностей, роздвоєної регіональної ідентичності в умовах реальних та сконструйованих кордонів, що створило ризики цілісності держави.

Зіткнення на пограниччях систем цінностей та стереотипів зумовлює необхідність конструювання хронотопу прикордонного соціуму. Йдеться про соціокультурний простір – «мала батьківщина», «рідний край». За А. Швецовою, «мова повинна йти ... про особливий історичний ландшафт, специфічний топос, котрий для людини стає місцем її існування, тобто її життєвим світом... Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру» [26, с. 128].

Ідентифікація людини, визначення нею власної регіональної належності починається з усвідомлення того чи іншого «хронотопу як цінності». Досліджуючи українську прикордонну провінцію як «перехрестя культур», В. Маслійчук справедливо зауважує, що територіальна ідентичність функціонує тут як «мірило легітимації й лояльності». Але водночас її характер «визначає певна сума загроз, зумовлених відносною легкістю перетину кордону» [17, с. 103]. Характеризуючи прикордонні соціуми він робить наголос на формах взаємодії між спільнотами і суспільством. Процеси модернізації у суспільній сфері зазвичай характеризуються як перехід «від спільноти до суспільства». «Прикордонні українські землі потрапляли під цей процес, іще несформований остаточно стан українського шляхетства підпадав під вплив нових видів взаємодопомоги й згуртування» [17, с. 104].

Пограниччя як культурний простір, спричиняє формування особливого типу ідентичності – людини пограниччя. Особливість геополітичного розташування пограниччя у тому, що воно вміщує в собі «семіотичні риси двох або більше культур» [27, с. 166–167]. Через це певна локальна спільнота може піддаватися впливу кількох культур, що, своєю чергою, провокує виникнення особливої матриці свідомості людини пограниччя. У її межах людина може вміщати у кілька «культурних парадигм, кілька семіотичних систем, кілька культурних вартостей», які можуть представляти сегменти різних культурних матриць.

Територіальна ідентичність на пограниччі функціонує як «мірило лояльності» (формула Я. Верменич). Пограниччя – це «асиметричні суспільства» (термін Дж. Коулмена), особливістю яких є внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія спільнот із міграційними потоками, підвищений геокультурний вплив спільнот-сусідів, багатоскладність етноконфесійних проблем. Звідси в суспільстві не виключена «вибіркова раціональність із довільним визначенням «своїх» та «чужих» [3, с. 87].

Важливим аспектом у розумінні феномену людини пограниччя є те, що для нього не існує кордонів міжкультурної комунікації. Спільноти пограниччя «над кордоном», демаркаційна функція не має такого критичного і абсолютного значення як для жителів інших регіонів. Особа в пограниччі існує в межах простору по обидві сторони

кордону, що означає певну «безмежність» її ідентифікації. Вона ідентифікує себе в процесі взаємодії, «зустрічі з іншим», протиставляючи себе, але й інтегруючи в його культурний простір. Отже, креатив мешканця пограниччя є наслідком транскультурального обміну [27, с. 69]. А кордон тут «складний простір взаємовпливів» [3, с. 87]. Тобто соціум пограниччя проявляє готовність до зміни ціннісних орієнтирів і культурних кодів.

Як слушно наголошує К. Клакхон, пограниччя, де рефлексійність і інтерпретативність є міжкультурними чинниками, «людина бачить саму-себе і свою культуру тільки у віддзеркаленні «іншого». Стикаючись із проявами «інакшості», спільноти запозичуть елементи іншої культури. Це призводить до формування в пограничних ареалах матриці «гібридної» культури (формула О. Шевчука): розуміння власної культури на тлі «чужої» і дослідження власного світу на тлі «чужого». Такою особистістю пограниччя був Б. Шульц, який народився в Україні, в єврейській родині, але свої твори написав польською мовою. Б. Шульц поєднує в собі риси кількох культур: єврейської, австро-угорської і української. Жодна з них не є домінуючою [5]. Таким чином, у прикордонних ареалах дається взнаки ідентичність, як за традиційною, так і новою культурною матрицями.

Прояви маргіналізації в пограниччі дискомфортна для спільнот і здатна призвести до зіткнення соціокультурних матриць простору пограниччя. Феномен «маргінальної людини» за Р. Парком, характеризує людини, яка живе «у двох світах» простору пограниччя. За його спостереженнями, у «контакті різних культур, народжується новий тип особи – культурний гібрид, який живе і бере участь у культурному житті й традиціях двох різних народів». Отже, людина «живе у двох світах, але не відчуває себе вдома у жодному з них». Звідси – моральне збурення і тривога в душі маргінальної людини. Наявність маргінальної людини Р. Парк пов'язує з наявним кордоном. Але, за ним, кордон є «метафоричною ознакою переходу у складний світ взаємодій і взаємовпливів» [20, с. 172–175].

Важливо фокусувати увагу на тому, що у зонах пограниччя обоа, що відчуває себе не зовсім «у ладах» з національно-державною ідентичністю, тяжіє до «нижніх поверхів» ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Вона легше піддається впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, «шукаючи опору, як правило, в архаїчних

уявленнях і пошуку простих рішень». Загострене реагування на миттєві травми формує віктимну свідомість, породжує й реваншистські настрої. Деяким сегментам суспільства в пограниччі притаманний актуалізований «етнополітичний імпульс» (формула Я. Верменич), синдром безперервного пошуку «своїх» і відчуження «чужих».

Подолання упередженості, власних стереотипів є передумовою безконфліктного співіснування спільнот у просторі «ми/ вони» пограниччя. Цікавим у світлі наведеного є факт у розвідках Ю. Лотмана. Він описав традицію ставлення у Київській Русі до племен кочівників на кордоні держави: «наші погани» («нехрещений», «язичник»), які разом з руськими князями ходили на племена варварів [2, с. 222]. Історичний досвід демонструє, що в зоні пограниччя відбувається інтеграція та культурний обмін між носіями протилежних світоглядних принципів та культурних традицій. Враховуючи такі особливості людини пограниччя, Я. Верменич зазначає: «Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії «своїх» часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна ідентичність не є головною в системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму [3, с. 19]. Небезпека в тому, що «чужими» оголошуються прибульці-мігранти, що спричиняє прояви ксенофобії, невиправданої агресії – «відторгнення» в суспільстві.

«Двовекторність співіснування» – взаємодія соціокультурної та регіональної ідентичностей – особливість ідентичності особи в пограниччі. Така особливість зумовлює типологію ідентичностей пограниччя:

– перший тип ґрунтується на символах кордону як закритого рубежу. Пограниччя в цьому випадку – це «бастіон», «останній рубіж», «щит батьківщини»;

– другий тип ідентичності пограниччя розкривається через символ «околиці» – розуміння прикордонного регіону як провінційно-периферійного;

– третій тип ідентичності розкривається через матрицю «ворота», засновану на комунікативних особливостях спільнот пограниччя;

– четвертий тип регіональної ідентичності пограниччя формується у межах опозиції «свій–чужий».

Висновок. Отже, пограниччя – багатовимірний соціокультурний ареал, де формується власний тип регіональної субідентичності, власна матриця локальної свідомості. Важливо бачити у пограниччі не тільки лінії демаркації, скільки відкритий простір для культурного взаємозближення, суспільних компромісів; простір, де народжуються соціокультурні інновації.

Перспективи дослідження. Штучне роздмухування проблем співіснування різних територіальних спільнот, що породжує прояви регіонального егоїзму, протестні акції маргінальних верств соціуму, тенденції до дезінтеграції суспільства вимагають дослідницької уваги до наведених вище питань.

---

1. Артеменко А. Топологія «Я» в мережевих структурах соціуму / А. Артеменко. – Харків: Цифрова друкарня № 1, 2013. – 344 с.

2. Брехуненко В. Козаки на Степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К. : ВПОЛ, 2011. – 495 с.

3. Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм / Я. Верменич // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 томах. Т1. – К. : Інститут історії НАН України, 2014. – С. 16–24.

4. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2012. – Вип. 6. – С. 67–90.

5. Возняк Т. Бруно Шульц [Електроний ресурс] / Т.Возняк. – Режим доступу: http://www.polinst.kiev.ua/storage/bruno_shulc_biografya.pdf

6. Ганус Д. Особенности культурного пространства населения украиннопольского пограничья / Д. Ганус // Перекрестки. – 2014. – № 1-2. – С. 73–95.

7. Гречко П. Пограничье как социокультурная реальность / П. Гречко // Вопросы социологической теории. – 2012. – Т. VI. – С. 81–97.

8. Головка В. Український розлом «руського мира»: донецька та дніпропетровська ідентичності / В. Головка // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 томах. – Т. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014 – С. 100-123.

9. Дмитрук В. Російсько-український кордон і прикордоння як об'єкт дослідження історичної регіоналістики / В. Дмитрук // Регіональна історія України. – 2012. – Вип. 6. – С. 91–100.

10. Жуленова О. Культурні універсалії, інваріантність та еквівалентність: їхня роль у реалізації крос-національних досліджень / О. Жуленова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 3. – С. 139–149.

11. Замятин Д. Геоспацализм. Онтологическая динамика пространственных образов / Д. Замятин // *Общественные науки и современность*. – 2011. – № 6. – С. 165–173.
12. Коллинз Р. Макроистория: Очерки социологии большой длительности. – М. : УРСС, 2015. – 504 с.
13. Зарицький Т. Парадигма Прикордоння і центр-периферійні підходи / Т. Зарицький // *Україна Модерна*. – 2011. – № 18. – С. 79–99.
14. Киридон А. Ментальне картографування у структурі цінностей: рефлексії Майдану у самосвідомості донеччан / А. Киридон // *Схід і Південь України: час, простір, соціум*. У 2 томах. Т. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 357–373.
15. Кравченко В. Схід як чинник української національно-культурної ідентифікації / В. Кравченко // *Культура України*. – 2014. – Вип. 46. – С. 15–24.
16. Культурософський аналіз України як геополітичного перехрестя. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.medievist.org.ua /2015/02/crossroad.html>
17. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Маслійчук. – Харків : Харківський приватний музей садиби, 2008. – 399 с.
18. Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? / М. Михальченко // *Людина і політика*. – 2000. – № 3. – С. 34–39.
19. Мусиездов А. Территориальность современного общества / А. Мусиездов // *Социологический журнал*. – 2013. – № 4. – С. 21–34.
20. Парк Р. Культурный конфликт и маргинальный человек / Р. Парк // *Социальные и гуманитарные науки*. – Серия «Социология». – 1998. – № 2. – С. 160–180.
21. Силантьева М. Новые принципы «философии границы» в глобальном мире – десоверенизация или «постсоверенизация» / М. Силантьева // *Полис*. – 2014. – № 3. – С. 8–26.
22. Сошніков А. Етноцентричні міфи як спосіб національної самоідентифікації народів пострадянського простору / А. Сошніков // *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди*. Філософія. – 2013. – Т. 1. – Вип. 40 – С. 68–77.
23. Смыслова морфология социума. – К. : Інститут соціології НАН України. – 2012. – 420 с.
24. Троян С. Глобалізація і цивілізаційно-культурний феномен України / С. Троян // *Рівненський інститут слов'янознавства*. – 2012. – С. 174–177.
25. Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції / О. Фісун // *Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці*. – Харків, 2003. – С. 3–11.
26. Швецова А. Культурні проєкції національного характеру / А. Швецова // *Сучасність*. – 2000. – № 7-8. – С. 121–135.

27. Шевчук О. Культурний феномен людини пограниччя / О. Шевчук // Наукові записки. – Серія: «Культурологія». – 2013. – С. 66–72.
28. Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї / Н. Яковенко // Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
29. Von Hagen M. Does Ukraine have a History? / M. von Hagen // Slavic Review. – 1995. – # 3. – Vol. 54. – Pp. 658–673.